

Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігі
Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті

**«Рухани жаңғыру» бағдарламасы аясында фольклортанушы ғалым,
филология ғылымдарының докторы, профессор**

**Абат Шамұлы Пангереевтің
60 жасқа толуына арналған**

**«Әдеби-рухани мұра: мәдениетаралық коммуникация контексінде»
атты халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференция**

**МАТЕРИАЛДАРЫ
25 қаңтар 2019 жыл**

МАТЕРИАЛЫ

**Международной научно-практической конференции
«Литературно-духовное наследие: в контексте межкультурной
коммуникации», посвящённой 60-летию ученого фольклориста,
доктора филологических наук, профессора
Пангереева Абата Шамовича
в рамках программы «Рухани жаңғыру»
25 января 2019 года**

COLLECTION

**of international scientific-practical conference materials
«Literary-cultural heritage: in the context of intercultural communication»,
devoted to the 60th year anniversary of folk-lore scientist, the doctor of
philological sciences, professor Pangereev Abat Shamovich
in the framework of the program «Rukhani zhangyru»
January 25, 2019**

МАЗМҰНЫ

Қасқабасов С.А. Фольклорлық мұра және қазіргі мәдениет	3
Мырзахметов М. Ономастика саласындағы ұлттық дәстүр мәселесі	5
Айталы А.А. Дін және жалпыадамзаттық құндылықтар	8
Ергөбек Қ.С. Бір өзі бір сала, бір салада тағы өзі дара	12
Пыхтина Ю.Г. К проблеме классификации пространственных архетипических образов в литературе	14
Мұсаев А. Топонимдік фольклор жанрының зерттеушісі	17
Жақыпов Ж.А. Қазақ фольклорын тілдік-жанрлық зерттеу және Пангереев пайымдары	19
Омарұлы Б. «Шукасаптати» және «Тотынама»: сюжет сабақтастығы	22
Әлбеков Т.К. Атамекен – жермұраны жоқтаушы	27
Нұрпейісов Н.Ж. Профессор Пангереевтің әдебиеттану әлемі – рухани жанғыру биігінде	30
Әбдуәліұлы Б. Теолингвистика және фольклорлық теонимдердің лингвистикалық мәселелері	34
Қалқабаева С.Ә. Әдебиет пен топонимика байланысын алғаш зерттеген ғалым	37
Дүйсенғазы С.М. Абат Пангереевтің «Топонимдік фольклордың жанрлық түрлері» еңбегінің теориялық маңызы ..	39

I. ФОЛЬКЛОРТАНУДЫҢ ҚАЗІРГІ БАҒЫТТАРЫ (МИФОПОЭТИКА, ЛИНГВОФОЛЬКЛОРТАНУ, ТОПОНИМДІК ФОЛЬКЛОР)

Айтбаева Б.М., Серікова А.Е., Байнак А.А. Эпикалық дәуір және уақыт дәстүрі	42
Айтбенбетова А.К. Әлемдік фольклортанудағы көркем фольклор	44
Алпысбаева Қ.Б. Жыр сюжетіне арқау болған топонимдік аңыздар	46
Асанов Ж. Едігенің моласының Ақтөбе жерінде екендігінің он екі дәлелі	48
Асанов Ж. «Едіге» эпосының архаистік нұсқалары	49
Әбдікалық А. Т.Ахтановтың «Қаһарлы күндер» романындағы фольклорлық сарындар	51
Әкімова Т. Топонимдік аңыздардың жариялану мәселесі	54
Балтымова М. Қазақ балалар фольклорының танымдық мәні	56
Балтымова М.Р. Профессор А.Ш.Пангереев зерттеулеріндегі топонимдік фольклордың жанрлық жіктелімі	58
Бейсенбай А. Фольклорлық шығармалардағы метафоралардың көрінісі	60
Дауыбаева С.А. Қазақ әдебиетіндегі сал-серілер поэзиясының зерттелу тарихы	62
Елеусинова Г.Е., Тенеряднова С.П. «Бес қымбат» өлеңіндегі мәдени код (СФЗ «Ізденіс» үйірмесінің жұмысы бойынша)	64
Еспекова Л.Ә. Тарихи жырлардағы толымсыз көмекші етістіктердің стильдік әлеуеті	67
Жалғас А. Абай шығармаларындағы фольклор және мифтік ұғымдар	70
Жұмағалиева Р.Р. Тарихи жырларда топонимдердің көрініс табу ерекшеліктері	72
Измуханова Г.К. Қазақ мифологиясы және оны тану мәселесі	74
Иманғазина А.Ә. Халық қазынасы – топонимдік фольклорды зерделеуші	77
Қабылов Ә. Қазіргі прозадағы ирония мен мифопоэтика сабақтастығы	79
Қобланов Ж.Т. Ұмай ана және грек мифологиясындағы әйелдер бейнесі	82
Қобланов Ж.Т., Сарбас А.Қ. Мифологиядағы су иелерінің бейнесі	84
Қожықова А.С. Топонимика – туған өлке тарихы	86
Миров М.О., Адилова Ж.М. Фольклор тіліндегі антонимдердің қолданылуы	89
Мұхан А.Ж. Қазақтың отбасылық гүрліп фольклорындағы жоқтау жырларының типологиясы	91
Ниязова Ғ.М. Жолы болғыш жігіт	93
Рахимов Б.С., Шахина С.Ж. Қазақ топонимдік фольклорын зерттеудің маңызды мәселелері	95
Рысмағанбетова Г.Д. Изучение топонимического фольклора казахского народа в научных исследованиях А.Ш.Пангереева	97
Султанғареева Р.А. Мифопоэтические и мифолингвистические особенности башкирских свадебных благожеланий	99
Тажигулова А.К. Фольклортанудың теориялық зерттеу бағыттары	104
Тілеуова А.З. Миф және фантастика	107
Умирбаев А.С. Шығыстық сюжетке құрылған қазақ ғашықтық дастандары	110
Ұлықпанова Ә.Ж. Профессор А.Ш.Пангереев зерттеулеріндегі топонимдік фольклордың жанрлық табиғаты	113

ӘДЕБИЕТ ПЕН ТОПОНИМИКА БАЙЛАНЫСЫН АЛҒАШ ЗЕРТТЕГЕН ҒАЛЫМ

Қалқабаева Сәлима Әбіраманқызы
филология ғылымдарының кандидаты, доцент
Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті
ҚазҰУ-дың профессор м.а.
Алматы қ., Қазақстан

Аннотация. Бұл мақалада фольклорист-ғалым А.Ш.Пангереевтің фольклор, мифология, әдебиет тарихы және ономастика мәселелеріне арналған ғылыми-зерттеулері сөз етіледі. Әдебиет пен топонимиканың байланысын алғаш зерттеген ғалым деп тани келе, фольклорлық топонимиканың дербес жанр ретіндегі қалыптасу, даму ерекшеліктері мен өзіндік тұлғасы туралы жайындағы зерттеулеріне талдау жасалады.

Тірек сөздер. Топонимдік фольклор, мифтік фольклор, ғырыптық фольклор, мифопоэтика, тарихи аңыз, топонимдік ертегі, топонимдік жасандық, топонимдік хикаят, топонимдік әңгіме.

Аннотация. В данной статье рассматриваются научно-исследовательские работы учёного-фольклориста А.Ш.Пангереева, посвященные на темы фольклора, мифологии, истории литературы и топонимистики. Признавая учёного первооткрывателем, который первый изучил связь литературы и топонимики, анализируются его исследования в области фольклорной топонимики как самостоятельный жанр, особенности его развития и жанровые виды.

Ключевые слова. Топонимический фольклор, мифологический фольклор, ритуальный фольклор, мифопоэтика, историческая легенда, топонимическая легенда, топонимическая история, топонимическая повесть, топонимический рассказ.

Annotation. This article discusses the research work of folklorist scholar A.Sh.Pangereev, devoted to the themes of folklore, mythology, literary history and toponomastiks. Recognizing the scientist as a researcher, who first studied the relationship of literature and toponymy, his researches in the formation of folklore toponymy as an independent genre, especially its development and types are analyzed.

Keywords. Toponymic folklore, mythological folklore, ritual folklore, mythopoetics, historical legend, toponymic legend, toponymic history, toponymic story, toponymic narrative.

Әдебиет өнері мен көркем ойлауының байырғы әдеби үлгілері болып табылатын фольклорлық туындылардың синкреттілігі мен көркемдік дәстүрдің негізі болуы ерекшеліктері әлі күнге дейін зерттеушілер арасында талқылауға келе жатқаны аян. Бүгінгі таңда ғылымның көптеген салаларымен тығыз байланыстылығын айқындап, халықтың ілкі заманнан бергі дүниетанымы мен наным-сенімін, әдет-ғұрпы мен салт-дәстүрін жетілдіріп асып дүниемізге айналған фольклордың алуан түрлі қырларын зерттеп құнды еңбектер жазған фольклорист-ғалымдарымыздың бірі – филология ғылымдарының докторы, профессор, Қазақстан ПҒА академигі Пангереев Абат Шамұлы. Фольклортанушы А.Ш.Пангереевтің ғылыми-зерттеулері негізінен мифология, мифопоэтика, әдебиет тарихы және ономастика мәселелеріне арналады. «Ұстазы мықтының – ұстазына мықтай» демекші, әдебиеттану ғылымы мен фольклористиканың маркаса мамандарының кеңес көмегімен іргелі зерттеулерді қолға алған А.Ш.Пангереев 1997 жылы филология ғылымдарының докторы, профессор М.Мырзахметовтың жетекшілік етуімен «Қазақ поэзиясында жер-су ұғымдарының бейнеленуі» тақырыбында кандидаттық диссертация жазып, ғылыми дәреже алды. Одан кейін де топонимиканың көркем әдебиетті қызметін зерттей келе, 2010 жылы ҚР ҰҒА академигі С.А.Қасқабасовтың жетекшілігімен «Халықтың топонимдік фольклоры» атты докторлық диссертация қорғады. Әдебиет пен топонимиканың байланыс-бірлігін деректі дәлелдермен ғылыми негізде тұжырымдап бергендігін ғалымның көптеген зерттеулеріне көре аламыз. Атап айтсақ, «Жер-су атауларының поэтикасы» (1996), «Әдебиет және топонимика» (2003), «Топонимдік фольклордың жанрлық түрлері» (2014), «Қазақ фольклорының мифтік-топонимдік аспектілері» (2018), «Жер-су атаулары және ұлттық руханият» (2018) атты монографиялары мен бірнеше мақалалары, сонымен қатар халықаралық және республикалық конференция материалдарында, шетелдік және отандық басылымдарда жарық көрген көптеген ғылыми мақалалары да ғалымның тынымсыз еңбектерінің көрсеткіші. Әдебиет пен ономастика саласында осыншама еңбектердің жазылып, жариялануы топонимика аса мәселеге аса ден қойып, нәтижелі еңбек еткенін аңғартады. Пангереев Абаттың бірнеше жылдар бойы Ақтөбе облысының ономастика комиссиясының мүшесі болып, қала, облыс аумағындағы елді мекен, өзен, ағуларына ұлттық ұғымға сай атаулар беру ісіне де атсалысып, үлес қосуынан ел азаматы ретінде оның еңбегіне білген тұлғалық болмысын танимыз.

А.Ш.Пангереев – ғылымға тың көзқарас, жаңаша ізденіспен келген ғалым. Ономастиканың бір саласы топонимика бұған дейін тіл білімі, география салаларының зерттеу объектісі ретінде ғана қарастырылып келсе, Абат Шамұлы топонимиканы алғаш рет әдебиет пен фольклор тұрғысынан қарастырады. Фольклор мен топонимиканың тығыз байланыстылығын, бір-бірін дамытып, толықтыратындығын айта келе, фольклорлық топонимиканың дербес жанр ретінде қабылдауға қажетті шарттардың бәрі бар екендігін айқындап береді. «Фольклор ұлттық тарихи жадының куәсі, ұлт тарихының айнасы деп білсек, онда бұл екеуі ажырамас бірлікте өмір сүреді. Сондықтан фольклор мен топонимиканың етене байланысы қазақ халқының мәдениеті, көшпенділік өмір салты, поэтикалық зердесі, эстетикалық арман-мұраты, жалпы барлық ұлттық ерекшеліктерінен тұрады деген қабилет», – дейді автор «Қазақ фольклорының мифтік-топонимдік аспектілері» атты еңбегінде (2003). А.Ш.Пангереевтің «Қазақ фольклорының мифтік-топонимдік аспектілері» атты еңбегі қазақ ономастикасы мен топонимика ғылымына қосылған іргелі зерттеу. Фольклорға тән басты ерекшелік деп айтамыз. Бұлтарған жер-су атаулары арқылы көрінетін халықтың танымы мен эстетикалық мұраты жайын зерттеуге

арналған бұл еңбекте фольклордың топонимикамен байланысы, топонимдік фольклордың жанр ретінде қалыптасу, даму ерекшеліктері, жанрлық түрлері, олардың қоғамдық, акпараттық, танымдық қызметтері, мекен және басқа да ғылым салаларымен байланысы сияқты мәселелер жүйелі зерттеу объектісіне айналған. Әдебиет пен фольклордағы жер-су атауларының баян етілуі халықтың байырғы тарихынан сыр тартып, танымы мен мекен еткен кеңістік аясын танытатын дерек көздері мен акпараттық мәліметтер болып табылатындығына негізді тұжырымдармен дәлелдейді.

Қазақтың фольклорлық туындыларында жер-су атауларының мол кездесуі, олардың сюжет пен кейіпкерге қатысы, поэтикалық және танымдық сипатқа ие болуы сияқты факторлардың топонимдік фольклор жанрының туып қалыптасуына негіз болғандығын айта келе, ғалым топонимдік фольклорды ұлттық фольклордың бір саласы деп есептейді. Қазақ фольклорындағы топонимдік сюжеттердің атқаратын қызметтерінің маңыздылығына тоқтала келе, «фольклор сюжеттерінде сипатталатын жер-су атауларын алып тастар болсақ, онда ол сюжеттер жалпылай абстракцияға ұшырап оқиға дәл баяндалғанымен әйтеуір нақты мазмұндалу жағы жетімсіздеу болар еді» [1, 9], – дейді. Сайып келгенде сюжеттер фольклор мен топонимиканы туыстастыратын негізгі мотив ретінде танылады. Топонимдік сюжеттерді мазмұнына, баяндау акпарат беру ерекшеліктеріне қарай топонимдік аңыз, топонимдік хикаят, топонимдік әпсана, топонимдік әңгіме деп бөлуді ұйғарады. Топонимдік фольклор туындыларын жанрлық түрге осылайша классификациялап отырып, оның танымдық қызметін басты орынға шығарады.

Халықтық таным сипатында ауыздан-ауызға, ұрпақтан-ұрпаққа беріліп келген аңыз жанрының ішінде топонимдік аңыздың шоқтығы биік. Өйткені топонимдік әпсана, хикаят сюжеттерінің басым көпшілігі аңыздың сарындардан өрбіп, көркемдік сипаттауларға ие болып, басқа жанрлық формаға ауысады. Тарихи деп жазылған аңыздарда топонимдік мотивтердің кездесіп отыруының өзі жер-су атауының қойылуынан сыр шертетін аңыздарды елді мекендердің шежірелі тарихы деп қарауымызға негіз бола алады. Сол себепті фольклор туындыларында баян етілетін оқиғалардың тарихилық сипатын анықтауда топонимикаға жүгіну маңыздырақ. Мәселен, «Қарауылкелді», «Ақсақ Темір төбесі», «Ақсақ Темір орны», «Башмақ төбе» сияқты топонимдік атаулар белгілі бір оқиғаның туу себебін, болған орны мен мерзімін меңзеуі арқылы тарихи дерек көздеріне танып білуге, деректі етіп баяндауға септігін тигізеді. Зерттеу еңбектерінде осындай байламдар жасайтын фольклорист-ғалым Абат Шамұлының топонимдік әпсана жанрының ерекшеліктері жайлы талдауларынан дәрізденісін көреміз.

Әпсана ұғымына теориялық тұрғыдан жан-жақты түсініктеме бере келе, оны аңыздан айыруда уақыт пен кеңістік принципіне жүгіну керектігін, аңызда өткен оқиға баяндалса, әпсанада уақытқа шек қойылмайтындығын айтады. Әпсананы аңыз бен ертегі аралығындағы қарапайым халық прозасының көркем фольклорға айналған түрі, бұның басты функциясы танымдық, мағлұматтық емес, болған немесе болды деген оқиғаны көркемдей баяндау арқылы тыңдаушыға ғибрат беру деп айтқан белгілі фольклортанушы С.Қасқабасовтың пікірін тілге тиек етіп, өзінің де тұжырымдарымен былайша толықтырады: «... егер жер-су атаулары белгілі бір тарихи оқиғаны растайтын факті ретінде көрінсе – аңыз, ал жер-судың аты көркемдік мағына арқылы баяндалса, не болмаса белгілі бір оқиғаға байланысты айтылғанда тарихи дерек болмай, ғибраттық сипаты ғана болса – әпсана болады» [1, 101]. Ал енді ислам дінінің таралуымен байланысты қалыптасқан топонимдік хикаяттың әпсанадан айырмасын – онда діни-кітаби сюжеттердің баяндалатындығын, астарында мифтік белгілердің болуы сияқты өзгешеліктерден байқалатындығымен түсіндіріледі. «Шайтанкелді», «Зәмзәм суының бұлағы», «Қазығұрт тауы» туралы хикаяттарда діни түсінік пен діни бейнелердің болуы осы жанр ерекшелігін түсіндіруге мысал бола алған.

Топонимдік фольклор жанрының типологиялық ерекшеліктерін жете білетін А.Ш. Пангереев жер-су атауларының шығу тарихына байланысты туған топонимикалық аңыз, әпсана, хикаяттардың қатарына жаңа түр – топонимикалық әңгіме жанрын қосады. Сюжеті шындыққа құрылған, орындалуы фольклорлық дәстүрге сәйкес келетін бұл туындыны топонимдік әңгіме деп атауды ұйғарады. Топонимдік әңгімеде кеше, жақын арада ғана болған жағдай баяндалады. Әңгіменің бұл түріне шыншылдығымен, жаңашылдығымен ерекшеленетін, өзіндейінгі даяр модельдердің ізімен баяндалатын, халық ішінде кең тарап, ауызша айналымға түсіп кеткен фольклордың кенже түрі деген сипаттама беріледі. Алдыңғы түрлерге қарағанда өзіндік композициялық құрылымы бар топонимикалық әңгімеде экспозиция мен оқиға шешімінің орны маңызды. Экспозицияда әңгімеші алдымен оқиғаның қай жерде, қай мезгілде, кім туралы, кімнен естіді деген сияқты жайттарды хабардар етсе, оқиғаның шешілуі топонимнің шығу тарихын айқындаумен аяқталады. Тағы бір ерекшелік – оқиғаның дәл, анық баяндалып, кейіпкерлердің нақты бейнеленуі. Теориялық түйіндеріне дәлел ретінде «Қуандық бұлағы», «Байқоңыр», «Айша бұлағы», «Байбике» туралы топонимдік әңгімелер келтіріледі. Қазақ жерінің көптеген аймақтарында айтылатын мұндай әңгімелердің аңыз, хикаяттардан айырмасы ертеде емес, күні кеше болғандай әңгімелене беретіндігінде. Топонимикалық фольклор жанрларының жаңа түрі деп танылып отырған топонимикалық әңгімелер жайында айтылған ғалым мәліметтерін саралар болса, тарихилығы мен этникалық ерекшеліктердің басым болуымен қатар, оларға ауызша орындалуы, түсінікті болуы, оқиғалылығы, тәрбиелік мәні, айтып отырған оқиғаның ойдан шығарылмағандығы, сөйлеу тілінің көркемдігі, топонимдердің нақты географиялық аймаққа сәйкес келуі сияқты белгілер тән екен. Дара жанрлық түр деп тануға боларлық дәлелдерді келтіре отырып, топонимикалық әңгімені халықтың шығармашылық өнерінің дәстүрлі жалғасы ретінде қалыптасуына негіз бар екендігін айтады.

Пангереев Абат Шамұлының жоғарыда аталған зерттеу еңбектерінде ұлттық руханияттың негізін қалыптастыратын саналатын фольклорды этнография, этнология, ұлттық болмыс секілді салалармен байланыста қарастырады.

арналған бұл еңбекте фольклордың топонимикамен байланысы, топонимдік фольклордың жанр ретінде қалыптасу, даму ерекшеліктері, жанрлық түрлері, олардың қоғамдық, акпараттық, танымдық қызметтері, мекен және басқа да ғылым салаларымен байланысы сияқты мәселелер жүйелі зерттеу объектісіне айналған. Әдебиет пен фольклордағы жер-су атауларының баян етілуі халықтың байырғы тарихынан сыр тартып, танымы мен мекен еткен кеңістік аясын танытатын дерек көздері мен акпараттық мәліметтер болып табылатындығына негізді тұжырымдармен дәлелдейді.

Қазақтың фольклорлық туындыларында жер-су атауларының мол кездесуі, олардың сюжет пен кейіпкерге қатысы, поэтикалық және танымдық сипатқа ие болуы сияқты факторлардың топонимдік фольклор жанрының туып қалыптасуына негіз болғандығын айта келе, ғалым топонимдік фольклорды ұлттық фольклордың бір саласы деп есептейді. Қазақ фольклорындағы топонимдік сюжеттердің атқаратын қызметтерінің маңыздылығына тоқтала келе, «фольклор сюжеттерінде сипатталатын жер-су атауларын алып тастар болсақ, онда ол сюжеттер жалпылай абстракцияға ұшырап оқиға дәл баяндалғанымен әйтеуір нақты мазмұндалу жағы жетімсіздеу болар еді» [1, 9], – дейді. Сайып келгенде сюжеттер фольклор мен топонимиканы туыстастыратын негізгі мотив ретінде танылады. Топонимдік сюжеттерді мазмұнына, баяндау акпарат беру ерекшеліктеріне қарай топонимдік аңыз, топонимдік хикаят, топонимдік әпсана, топонимдік әңгіме деп бөлуді ұйғарады. Топонимдік фольклор туындыларын жанрлық түрге осылайша классификациялап отырып, оның танымдық қызметін басты орынға шығарады.

Халықтық таным сипатында ауыздан-ауызға, ұрпақтан-ұрпаққа беріліп келген аңыз жанрының ішінде топонимдік аңыздың шоқтығы биік. Өйткені топонимдік әпсана, хикаят сюжеттерінің басым көпшілігі аңыздың сарындардан өрбіп, көркемдік сипаттауларға ие болып, басқа жанрлық формаға ауысады. Тарихи деп жазылған аңыздарда топонимдік мотивтердің кездесіп отыруының өзі жер-су атауының қойылуынан сыр шертетін аңыздарды елді мекендердің шежірелі тарихы деп қарауымызға негіз бола алады. Сол себепті фольклор туындыларында баян етілетін оқиғалардың тарихилық сипатын анықтауда топонимикаға жүгіну маңыздырақ. Мәселен, «Қарауылкелді», «Ақсақ Темір төбесі», «Ақсақ Темір орны», «Башмақ төбе» сияқты топонимдік атаулар белгілі бір оқиғаның туу себебін, болған орны мен мерзімін меңзеуі арқылы тарихи дерек көздеріне танып білуге, деректі етіп баяндауға септігін тигізеді. Зерттеу еңбектерінде осындай байламдар жасайтын фольклорист-ғалым Абат Шамұлының топонимдік әпсана жанрының ерекшеліктері жайлы талдауларынан дәрізденісін көреміз.

Әпсана ұғымына теориялық тұрғыдан жан-жақты түсініктеме бере келе, оны аңыздан айыруда уақыт пен кеңістік принципіне жүгіну керектігін, аңызда өткен оқиға баяндалса, әпсанада уақытқа шек қойылмайтындығын айтады. Әпсананы аңыз бен ертегі аралығындағы қарапайым халық прозасының көркем фольклорға айналған түрі, бұның басты функциясы танымдық, мағлұматтық емес, болған немесе болды деген оқиғаны көркемдей баяндау арқылы тыңдаушыға ғибрат беру деп айтқан белгілі фольклортанушы С.Қасқабасовтың пікірін тілге тиек етіп, өзінің де тұжырымдарымен былайша толықтырады: «... егер жер-су атаулары белгілі бір тарихи оқиғаны растайтын факті ретінде көрінсе – аңыз, ал жер-судың аты көркемдік мағына арқылы баяндалса, не болмаса белгілі бір оқиғаға байланысты айтылғанда тарихи дерек болмай, ғибраттық сипаты ғана болса – әпсана болады» [1, 101]. Ал енді ислам дінінің таралуымен байланысты қалыптасқан топонимдік хикаяттың әпсанадан айырмасын – онда діни-кітаби сюжеттердің баяндалатындығын, астарында мифтік белгілердің болуы сияқты өзгешеліктерден байқалатындығымен түсіндіріледі. «Шайтанкелді», «Зәмзәм суының бұлағы», «Қазығұрт тауы» туралы хикаяттарда діни түсінік пен діни бейнелердің болуы осы жанр ерекшелігін түсіндіруге мысал бола алған.

Топонимдік фольклор жанрының типологиялық ерекшеліктерін жете білетін А.Ш. Пангереев жер-су атауларының шығу тарихына байланысты туған топонимикалық аңыз, әпсана, хикаяттардың қатарына жаңа түр – топонимикалық әңгіме жанрын қосады. Сюжеті шындыққа құрылған, орындалуы фольклорлық дәстүрге сәйкес келетін бұл туындыны топонимдік әңгіме деп атауды ұйғарады. Топонимдік әңгімеде кеше, жақын арада ғана болған жағдай баяндалады. Әңгіменің бұл түріне шыншылдығымен, жаңашылдығымен ерекшеленетін, өзіндейінгі даяр модельдердің ізімен баяндалатын, халық ішінде кең тарап, ауызша айналымға түсіп кеткен фольклордың кенже түрі деген сипаттама беріледі. Алдыңғы түрлерге қарағанда өзіндік композициялық құрылымы бар топонимикалық әңгімеде экспозиция мен оқиға шешімінің орны маңызды. Экспозицияда әңгімеші алдымен оқиғаның қай жерде, қай мезгілде, кім туралы, кімнен естіді деген сияқты жайттарды хабардар етсе, оқиғаның шешілуі топонимнің шығу тарихын айқындаумен аяқталады. Тағы бір ерекшелік – оқиғаның дәл, анық баяндалып, кейіпкерлердің нақты бейнеленуі. Теориялық түйіндеріне дәлел ретінде «Қуандық бұлағы», «Байқоңыр», «Айша бұлағы», «Байбике» туралы топонимдік әңгімелер келтіріледі. Қазақ жерінің көптеген аймақтарында айтылатын мұндай әңгімелердің аңыз, хикаяттардан айырмасы ертеде емес, күні кеше болғандай әңгімелене беретіндігінде. Топонимикалық фольклор жанрларының жаңа түрі деп танылып отырған топонимикалық әңгімелер жайында айтылған ғалым мәліметтерін саралар болса, тарихилығы мен этникалық ерекшеліктердің басым болуымен қатар, оларға ауызша орындалуы, түсінікті болуы, оқиғалылығы, тәрбиелік мәні, айтып отырған оқиғаның ойдан шығарылмағандығы, сөйлеу тілінің көркемдігі, топонимдердің нақты географиялық аймаққа сәйкес келуі сияқты белгілер тән екен. Дара жанрлық түр деп тануға боларлық дәлелдерді келтіре отырып, топонимикалық әңгімені халықтың шығармашылық өнерінің дәстүрлі жалғасы ретінде қалыптасуына негіз бар екендігін айтады.

Пангереев Абат Шамұлының жоғарыда аталған зерттеу еңбектерінде ұлттық руханияттың негізін қалыптастыратын саналатын фольклорды этнография, этнология, ұлттық болмыс секілді салалармен байланыста қарастырады.

Топонимикалық фольклорды ғылымның бірнеше жанрлық түрлерімен тығыз байланыстылығын тілге тиек ете отырып, ежелгі мәдени мұралардың жер-су атаулары арқылы танылатын ерекшелігін де аша түсуді мақсат етеді. Осыдан тамыр алып тарамдалып жатқан топонимдік фольклордың мифофольклормен, ғұрыптық фольклормен байланысты тұстары мен ара-жігін аша түсетін жайттарға да түсініктеме беріледі. Топонимдік фольклордың ежелгі жанры саналатын топонимикалық аңызға мынадай анықтама береді: «... топонимикалық аңыз деп жер-су атауы, тау тастың пайда болуы мен атын мифтік ұғыммен немесе мифтік кейіпкердің іс-әрекетімен емес, бір жағынан, я болмаса белгілі қайраткер атымен байланысты түсіндіретін әңгімені айтамыз» [1, 87]. Ал мифтік аңыз мен мифопоэтиканың фольклорға сіңісуі нәтижесінде пайда болып дербес жанрлық түр ретінде қалыптасқан мифофольклорды «мифтік-сана мен ойлау жүйесінің, мифтік таным мен сенімнің фольклор формаларында кездесіп, олардың астарында көркемделген форма мен мазмұнды пішінде көрініс табуы» [1,67] деп түсіндіреді. Мифтік фольклордың мифологиядан айырмашылығы көркемдік пішіннің тұрақтылығы мен ұлттық поэтиканың жоғарылығында екендігі айқындалады. Жалпы осы ерекшеліктермен қатар, негізінде философия, дін жатқан мифтің әлі күнге дейін әдебиетімізде тарихи трансформаланған күйінде қалғанын тауып келе жатқанын қазіргі көркем шығармаларда көрініс алып жүрген мифопоэтикалық ағымдар арқылы да аңғарамыз. Жалпы миф қалай сақталады? Бұл сұраққа автор ел арасындағы кейбір ғұрыптық, салттық, танымдық, діни қатпарлардың астарында сақталуы мүмкін деген болжамын айтады.

Абат Шамұлының зерттеулерінің бір бағыты топонимдік сюжеттердің эпикалық жанрлардағы қалыптасуына арналады. Жер-су атауларының эпикалық шығармалардағы атқаратын қызметіне уақыт пен кеңістік категориясы тұрғысынан қарастыруды жөн санайды. Өйткені фольклордағы уақыт пен кеңістік категориясы жанрлық түрлер арасындағы өзгерістерді айқындай түсіп, идеялық-мазмұндық жаңалықтар әкелетіні белгілі. «Эпостық жырларда кең қолданысқа түсетін топонимдік атаулар шығарма сюжетіне деректілік тапқымен бірге кейіпкердің аймағының, туған жерінің келбетін қоса танытады. Сондықтан эпоста көрініс беретін мәселенің бірі – топонимдер арқылы танылатын туған жер идеясы» [1, 124], – деген ойларында жер-су атаулары туған жер ұғымының заттанған бейнесі деп қабылдаушылық бар. Осылайша топонимді эпос табиғатының ішінен алып зерттеу арқылы жырдың генезисі мен типологиясының жаңа қырларын тани түсуге мүмкіндіктер ашады.

Ұлттық фольклорымыздың қойнауларында жатқан асыл арналар мен құнды деректерден сыр тартып, оларды қайта болуға жақын қалған халқымыздың атамекен, жер-су атаулары туралы аңыз-әңгіме, әпсана-хикаяттарын қайта жаңғыртып, ұлттық танымды кеңейте түсетін мұндай зерттеулер бүгінгі таңда аса қажет. Ата мекен, мекен-жайдың тарихын баян ететін топонимикалық фольклордың мән-маңызы ешқашанда жоғалмақ емес. Елбасымыз Н.Ә. Назарбаевтың «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» атты мақаласының аса маңызды бағыттары – Ұлттық жаңғыру. Ұлттық жаңғыру ұғымы ұлттық сананың кемелденуін білдірсе, халықтың тарихы мен тағлымы жатқан топонимикалық фольклорды замана сынынан сүрінбей өтіп, ұрпақтан-ұрпаққа жалғастық тауып келе жатқан рухани мұра деп танымыз. Жаңғыру осындай ұлттық-рухани тамырлардан нәр алып, оларды қайта өркендеудің діні ете отырып қадам басуға тиіс.

Мәдени-рухани құндылықтар санатына жататын қазақ фольклорының бір саласы болып табылатын қазақ топонимдік фольклорының қоғамдық, тарихилық, деректілік, ақпараттық, таным мен тағылымдық аспектілерін зерттеу мәселе ретінде қарастырып, аса мәнді ғылыми негіздемелер мен жаңаша тұжырымдамалар жасаған фольклорист-ғалым Абат Шамұлы Пангереевтің ғылыми еңбектерін бүгінгі қоғам танымы мен руханият талабына сай ізденістер деп толық айта аламыз.

Әдебиеттер

1. Пангереев А. Қазақ фольклорының мифтік-топонимдік аспектілері. – Алматы: Эверо, 2018. – 216 б.

АБАТ ПАНГЕРЕЕВТІҢ «ТОПОНИМДІК ФОЛЬКЛОРЫНЫҢ ЖАНРЛЫҚ ТҮРЛЕРІ» ЕҢБЕГІНІҢ ТЕОРИЯЛЫҚ МАҢЫЗЫ

Серікзат Дүйсенғазы

Л.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті
қазақ әдебиеті кафедрасының доценті,
филология ғылымдарының кандидаты
Астана қ., Қазақстан

Қазақ фольклортану ғылымы тәуелсіздікке дейін де, тәуелсіздіктен кейін де ұлт руханиятының дамуына үлкен үлес қосқан іргелі сала. Тәуелсіздікке дейінгі кезеңде Ш.Уәлиханов, М.Көпеев, Ө.Бөкейхан, А.Байтұрсынұлы, Х.Досмұхамедұлы, М.Әуезов, Ә.Марғұлан, М.Ғабдуллин, Ә.Қоңыратбаев, Р.Бердібай т.б. қазақ зиялылары ауызша жеткен мұраларымыздың жиналып, зерттелуіне орасан еңбек сіңірді. Әсіресе, Ш.Уәлихановтың, Ө.Бөкейханның халқымыздың фольклорлық мұраларын зерттеуге жазған алғашқы еңбектері қазақ ұлттық фольклортану ғылымының қалыптасуына кеңінен жол ашты.

Ал тәуелсіздіктен кейінгі кезеңдегі бұл саланың тереңдей зерттелуі академик Сейіт Қасқабасовтың ғылыми мектебіне тікелей қатысты деуге болады. С.Қасқабасов пен оның шәкірттері қазақ фольклорын ғылыми тұрғыда жүйелеп, жанрларға бөлу, олардың ұлттық терминдік атауларын қалыптастыруды кезең-кезеңімен жүзеге асырды. Академик-ғалымның тікелей жетекшілігімен «Мәдени мұра» мемлекеттік бағдарламасы аясында «Бабалар сөзі» жүз томдық теңдессіз жобасы жарық көрді. Қазақстан Республикасының Президенті Н.Назарбаев бір сөзінде: «Академик Сейіт Асқарұлы Қасқабасов басқаратын «Бабалар сөзі» сериясымен